

Σχολή Επιστημών Υγείας και Πρόνοιας

Τμήμα Βιοϊατρικών Επιστημών

Σχολή Διοικητικών, Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών

Τμήμα Αγωγής και Φροντίδας στην Πρώιμη Παιδική Ηλικία

Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών

Επιστήμες της Αγωγής μέσω Καινοτόμων Τεχνολογιών και

Βιοϊατρικών Προσεγγίσεων

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Η εκπροσώπηση των γυναικών Ρομά στην πρωτοβάθμια
και δευτεροβάθμια ελληνική εκπαίδευση**

POST GRADUATE THESIS

**The representation of Roma women in primary and secondary Greek
education**

ΟΝΟΜΑ ΦΟΙΤΗΤΗ/NAME OF STUDENT

Ελένη Πλοιαρχοπούλου

Eleni Ploiarchopoulou

ΟΝΟΜΑ ΕΙΣΗΓΗΤΗ/NAME OF THE SUPERVISOR

Ερμιόνη Δελή

Ermioni Deli

ΑΙΓΑΛΕΩ/AIGALEO 2024

Faculty of Health and Caring Professions
Department of Biomedical Sciences
Faculty of Administrative, Financial and Social Sciences
Department of Early Childhood Education and Care

Inter-Institutional Post Graduate Program
Pedagogy through innovative Technologies and Biomedical approaches

POST GRADUATE THESIS

The representation of Roma women in primary and secondary Greek education

Helen Pliarchopoulou

21585

epliarchopoulou@hotmail.com

FIRST SUPERVISOR

Ermioni Deli

SECOND SUPERVISOR

Petros Karkalousos

THIRD SUPERVISOR

Efstathia Papageorgiou

AIGALEO 2024

Επιτροπή εξέτασης

Ημερομηνία εξέτασης 21-09-2024

Ονόματα εξεταστών

Υπογραφή

1^{ος} Εξεταστής Ερμιόνη Δελή

2^{ος} Εξεταστής Ευσταθία Παπαγεωργίου

Δήλωση συγγραφέα μεταπτυχιακής εργασίας

Η κάτωθι υπογεγραμμένη Ελένη Πλοιαρχοπούλου του Σάββα, με αριθμό μητρώου 21585 φοιτήτρια του Διατμηματικού Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών Παιδαγωγική μέσω Καινοτόμων Τεχνολογιών και Βιοϊατρικών Προσεγγίσεων των Τμημάτων Βιοϊατρικών Επιστημών/ Τμήμα Αγωγής και Φροντίδας στην Πρώιμη Παιδική Ηλικία/Παιδαγωγική τμήμα των Σχολών Επιστημών Υγείας και Πρόνοιας/Σχολή Διοικητικών, Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής, δηλώνω ότι:

«Είμαι συγγραφέας αυτής της μεταπτυχιακής εργασίας και ότι κάθε βοήθεια την οποία είχα για την προετοιμασία της, είναι πλήρως αναγνωρισμένη και αναφέρεται στην εργασία. Επίσης, οι όποιες πηγές από τις οποίες έκανα χρήση δεδομένων, ιδεών ή λέξεων, είτε ακριβώς είτε παραφρασμένες, αναφέρονται στο σύνολό τους, με πλήρη αναφορά στους συγγραφείς, τον εκδοτικό οίκο ή το περιοδικό, συμπεριλαμβανομένων και των πηγών που ενδεχομένως χρησιμοποιήθηκαν από το διαδίκτυο. Επίσης, βεβαιώνω ότι αυτή η εργασία έχει συγγραφεί από μένα αποκλειστικά και αποτελεί προϊόν πνευματικής ιδιοκτησίας τόσο δικής μου, όσο και του Ιδρύματος. Παράβαση της ανωτέρω ακαδημαϊκής μου ευθύνης αποτελεί ουσιώδη λόγο για την ανάκληση του πτυχίου μου».

Η Δηλούσα

**ELENI
PLOIARC
HOPOUL
OU** Digitally signed
by ELENI
PLOIARCHOPOU
LOU
Date: 2024.08.02
09:50:21 +03'00'

Στον Γιάννη,

σικάβ μαγκέ ο ντρομ ε μαγκιμάσκο, τζι τε μεράβ λε τε πιράβ

Περίληψη

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η τεκμηρίωση μέσω βιβλιογραφικής μελέτης των πολιτισμικών εκείνων στοιχείων της κοινότητας Ρομά, που οδηγούν τις γυναίκες στην αποχή από την εκπαίδευση, τη σχολική διαρροή και τον αναλφαβητισμό. Για την συντάκτρια προκύπτει η αναγκαιότητα εξατομικευμένης προσέγγισης των γυναικών και κοριτσιών Ρομά στην κατεύθυνση της συμπερίληψης, προκειμένου να περιοριστεί το φαινόμενο της σχολικής διαρροής και αναλφαβητισμού από πλευράς τους. Η εργασία αποβλέπει στην ανάδειξη εκείνων των πολιτισμικών χαρακτηριστικών της κοινότητας Ρομά, που αποτρέπει ή απαγορεύει στις γυναίκες την εκπαίδευση, η οποία ωστόσο είναι το βασικό και ουσιώδες στοιχείο που θα τους δώσει την ευκαιρία να ενταχθούν στην ευρύτερη κοινωνία, εξαλείφοντας τα στερεότυπα και τις προκαταλήψεις εναντίον τους. Οι γυναίκες Ρομά βιώνουν τον ρατσισμό εις διπλούν, εκτός κοινότητας λόγω φυλής και εντός λόγω φύλου. Η ευαλωτότητά τους απορρέει από τους διαχωρισμούς που υφίσταται η κοινωνική ομάδα στην οποία ανήκουν αλλά και στην νοοτροπία που επικρατεί εντός αυτής της ομάδας για τον ρόλο της γυναίκας, που δεν απολαμβάνει τα ίδια δικαιώματα με τις υπόλοιπες γυναίκες για τις οποίες έχουν θεσμικά κατοχυρωθεί. Ανήκει δηλαδή σε ένα σύστημα δικαίου εθιμικό, που δεν ακολουθεί το επίσημο θεσμικό της υπόλοιπης κοινωνίας. Στην εργασία παρουσιάζονται τα αίτια που υποχρεώνουν τις γυναίκες Ρομά εκούσια ή ακούσια να απέχουν της παρεχόμενης από τους θεσμούς της πολιτείας παιδείας. Κατόπιν, γίνεται αναφορά σε δράσεις, προγράμματα και έργα που κινούνται στην κατεύθυνση της ενδυνάμωσης των γυναικών, ενώ στο τέλος παρατίθενται συμπερασματικά εκείνα τα μέτρα που κρίνονται απαραίτητα ώστε να μειωθεί η σχολική διαρροή από πλευράς κοριτσιών Ρομά. Η παρούσα εργασία είναι βιβλιογραφική και έχει αποθησαυρίσει από βιβλία, επιστημονικά άρθρα, νομικά κείμενα και διαδικτυακές πηγές τα στοιχεία που τεκμηριώνουν την πρόθεση της συντάκτριας. Οι πηγές που μελετήθηκαν επιλέχθηκαν με κριτήριο της άντλησης στοιχείων για τον πολιτισμό των Ρομά και της θέσης των γυναικών σε αυτόν τον πολιτισμό τόσο στην Ελλάδα όσο και σε άλλες χώρες, για να διαπιστωθεί και να τεκμηριωθεί ο συσχετισμός της θέσης τους με την αποχή από την εκπαίδευση. Παράλληλα, αναζητήθηκαν πληροφορίες για έργα, σχέδια δράσης και προγράμματα ενδυνάμωσης των γυναικών Ρομά σε επίπεδο εθνικό και Ευρωπαϊκό, ώστε να ενισχυθεί η θέση της συντάκτριας σχετικά με την αναγκαιότητα εξατομικευμένων προσεγγίσεων ως προς τις γυναίκες Ρομά.

Λέξεις κλειδιά: Ρομά, γυναίκες, συμπερίληψη, εκπαίδευση, σχολική διαρροή, αναλφαβητισμός.

Abstract

The purpose of this work is to document through a bibliographic study the cultural elements of the Roma community that lead women to abstain from education, resulting in school dropout and illiteracy. For the editor, the necessity of an individualized approach to Roma women and girls in the direction of inclusion arises in order to limit the phenomenon of school dropout and illiteracy on their part. The work aims to highlight those cultural characteristics of the Roma community that prevents or prohibits women from accessing education, which is the basic and essential element that will give them the opportunity to join the wider society, eliminating stereotypes and prejudices against them. Roma women experience double racism, outside the community due to race and within the community due to gender. Their vulnerability stems from the divisions that exist in the social group to which they belong, and from the mentality that prevails within this group about the role of women, who do not enjoy the same rights as other women for whom these rights are institutionally guaranteed. That is, they belong to a system of customary law that does not follow the official institutional system of the rest of society. The paper presents the reasons that compel Roma women, voluntarily or involuntarily, to refrain from the education provided by state institutions. It then references actions, programs and projects that move in the direction of women's empowerment, and concludes by listing measures that are deemed necessary to reduce school dropout among Roma girls. This work is bibliographic and has gathered data from books, scientific articles, legal texts and online sources to document the author's intention. Additionally, information was sought on projects, action plans and programs for the empowerment of Roma women at the national and European levels to reinforce the editor's position on the need for individualized approaches to Roma women.

Key words: Roma, women, inclusion, education, school dropout, illiteracy.

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	viii
Πρόλογος	1
Εισαγωγή.....	2
A. Ως προς την ταυτότητα των Ρομά	3
B. Προσδοκίες των γονέων Ρομά για την ακαδημαϊκή εξέλιξη των παιδιών τους	4
Γ. Αίτια αποχής από την φοίτηση και σχολικής διαρροής	5
1. Οικονομικά αίτια.....	6
2. Κοινωνικά αίτια	6
3. Πολιτισμικά αίτια	8
Δ. Η θέση των γυναικών Ρομά στην κοινότητά τους.....	8
1. Καθημερινότητα.....	8
2. Διαφύλαξη της αγνότητας των γυναικών ως σημαντικό εμπόδιο στην εκπαίδευση	8
3. Οι πρώιμοι γάμοι και η εφηβική μητρότητα ως παραβίαση των δικαιωμάτων των γυναικών.....	10
4. Η δευτερεύουσα σημασία της εκπαίδευσης για την οικογένεια Ρομά	12
5. Σύγκριση των ταυτοτήτων που βιώνουν οι γυναίκες Ρομά	13
6. Η ταυτότητα που αποδίδει η ευρύτερη κοινωνία στις γυναίκες Ρομά	14
E. Προϋποθέσεις για την διεκδίκηση της εκπαίδευσης.....	15
Στ. Πρωτοβουλίες σε ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο για την αναβάθμιση της θέσης της γυναίκας Ρομά	15
Συμπεράσματα	18
Επίλογος	20
Αναφορές.....	21

Πρόλογος

Οι γυναίκες Ρομά συνιστούν ένα υποσύνολο μιας περιθωριοποιημένης και για αυτό καταπιεσμένης κοινωνικής ομάδας, οι οποίες φέρουν ένα δυσανάλογο βάρος σε σχέση με τους άντρες της κοινότητάς τους, λόγω της υποβαθμισμένης θέσης τους σε αυτή την κοινότητα. Μια ουσιώδης συνέπεια αυτού, είναι η αποχή από την εκπαίδευση και κατ' επέκταση η στέρηση προοπτικής σε πολλαπλά επίπεδα της ζωής τους. Σε αυτή τη διπλωματική εργασία μελετάται η σχέση της θέσης της γυναίκας στην κοινότητα Ρομά με την αποχή από την εκπαίδευση και τη σχολική διαρροή, οι λόγοι αποθάρρυνσης αλλά και τα προσκόμματα για την συμμετοχή στην τακτική φοίτηση- που κατά κανόνα οδηγεί σε διακοπή και εγκατάλειψη του σχολείου- τα οποία σχετίζονται με τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, τα ήθη και τις παραδόσεις των Ρομά. Παράλληλα, γίνεται αναφορά σε δράσεις και πρωτοβουλίες που συντελούνται σε ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο στην προσπάθεια ενδυνάμωσης των γυναικών Ρομά, κάτι που υποδεικνύει ότι επιβάλλεται η εξατομίκευση στις παρεμβάσεις με στόχο την συμπερίληψη της κοινωνικής αυτής ομάδας. Με πρόθεση την κατανόηση που είναι απαραίτητη για τις όποιες παρεμβάσεις και σε καμία περίπτωση την κριτική, αναδεικνύονται εκείνα τα χαρακτηριστικά αυτής της πληθυσμιακής ομάδας, τα οποία θέτουν τις γυναίκες σε κατώτερη και πιο ευάλωτη θέση, εμποδίζοντάς τες έτσι να ανεξαρτητοποιηθούν. Για να γίνει λοιπόν λόγος για την ιδιαίτερη θέση των γυναικών, πρέπει πρώτα να κατανοηθεί το κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο αυτές γαλουχούνται μέσα στην κοινότητά τους, η οποία πλήττεται από τις διακρίσεις και τα στερεότυπα.

Διότι οι Ρομά, αν και συνιστούν ένα αναπόσπαστο κομμάτι του πληθυσμού της χώρας, εξακολουθούν να βρίσκονται σε διάσταση από θεσμούς όπως η εκπαίδευση, το οποίο έχει αποφέρει συνέπειες σε πολλά επίπεδα: οικονομικά, κοινωνικά, πολιτικά και πολιτισμικά. Αν σε αυτό προστεθεί η σχεδόν μηδαμινή συμμετοχή τους στις ανώτατες σπουδές, καταλαβαίνουμε ότι τα νέα παιδιά είναι αναγκασμένα να ακολουθούν τον τρόπο ζωής των γονέων τόσο επαγγελματικά όσο και κοινωνικά κι αυτό είναι κάτι που οι περισσότεροι Ρομά γονείς δεν επιθυμούν για τα παιδιά τους.

Στους στόχους της παρούσας εργασίας είναι ιδιαίτερος, η ανάδειξη της πλευράς των ίδιων των Ρομά σχετικά με όλους αυτούς τους παράγοντες που λειτουργούν αποτρεπτικά, με συνέπεια τη σχολική διαρροή στις κοινότητές τους. Αυτό για την συντάκτρια έχει εξαιρετικό ενδιαφέρον, καθώς έχοντας η Ελλάδα πια καταστεί μια πολυπολιτισμική κοινωνία και έχει κάνει σημαντικά βήματα για την σύνοδο αυτή των

διάφορων πολιτισμών, εξακολουθεί να υπάρχει μια αξιόλογη πληθυσμιακά ομάδα ανθρώπων που δεν εκπροσωπείται σε πολλά πεδία δράσης.

Το ζητούμενο λοιπόν είναι, ότι ζώντας αυτός ο πληθυσμός στο περιθώριο, δεν μετέχει του πιο σημαντικού στοιχείου για την διαμόρφωση προσωπικής και πολιτιστικής ταυτότητας, που είναι η εκπαίδευση και η παιδεία. Και αυτό διότι η παιδεία μπορεί να συστήσει πρόσφορο έδαφος αναφοράς των δύο πολιτισμών (ρομά και μπαλαμέ), συνδιαλλαγής και αλληλεπίδρασης ετερόκλητων πολιτιστικά ατόμων, ώστε να μπορέσουμε στοχευμένα πια να προσεγγίσουμε ο ένας τον άλλο, με σκοπό την μείωση του αναλφαβητισμού και την παροχή δυνατοτήτων εξέλιξης και προόδου στα παιδιά αλλά και να παρέμβουμε στην αναβάθμιση της θέσης της γυναίκας, κάτι που θα επιτευχθεί μέσω της εκπαίδευσης.

Εισαγωγή

Για να καταστεί δυνατή μια σε βάθος κατανόηση της σχέσης μιας κοινωνικής ομάδας όπως οι Ρομά με τους θεσμούς της εκπαίδευσης, επιβάλλεται μια ολόπλευρη θεώρηση των αξιών του πολιτισμού που φέρουν, όπως αυτός διαμορφώθηκε στο πέρασ αιώνων. Οι περιστάσεις και οι συνθήκες που αναπτύχθηκε ο πολιτισμός τους είναι καθοριστικής σημασίας για το αξιακό τους σύστημα αλλά και τον τρόπο που διαχειρίζονται τις ιδιωτικές και τις δημόσιες υποθέσεις τους. Επιπλέον, η προφορικότητα της γλώσσας και της παράδοσής τους, παράλληλα με την απουσία αναφοράς τους στην επίσημη εθνική ιστορία κάθε τόπου από τον οποίο διήλθαν, καθιστούν την μελέτη για τον πολιτισμό τους ακόμη πιο δύσκολο έργο. Για αυτούς τους λόγους, μια ευσύνοπτη ιστορική αναδρομή δεν είναι μόνο δόκιμη αλλά και απαραίτητη σε αυτήν την εργασία προκειμένου να αναδειχθεί η σχέση τους με την εκπαίδευση.

Οι Ρομά, είναι σύμφωνα με την πλειονότητα των μελετητών, απόγονοι ινδουιστικής φυλής της Κεντρικής Ινδίας οι οποίοι εξαναγκάστηκαν σε φυγή λόγω πολιτικών αναταραχών από τον 3ο χιόλας π.Χ αι. Από εκεί μετακινούνται στην Περσία, από όπου θα κατευθυνθούν για εγκατάσταση σε ελληνόφωνες περιοχές της Μ. Ασίας και θα κάνουν έντονη την παρουσία τους στα βυζαντινά χρόνια όπου και θα τους αποδοθεί το προσδιοριστικό όνομα «Αθίγγανοι» (στερητικό α + θιγγάνω = [αγγίζω]), καθώς οι μη Τσιγγάνοι απέφευγαν να τους αγγίζουν και να συναναστρέφονται μαζί τους. Οι Ρομά, Λούροι (Μαρσέλος, 2011) ή Ντομ, όπως καλούνταν οι πρόγονοί τους ήταν μουσικοί και τραγουδιστές, καλαθοποιοί, εργάτες στις καλλιέργειες, σιδηρουργοί, πλανόδιοι έμποροι ή ασκούσαν κάποιο επάγγελμα που θεωρείται υποδεέστερο και ταπεινό. Έχουν δε ταυτιστεί

με την κάστα των «σούντρα» της Ινδίας, δηλαδή των δούλων, των υπηρετών. Εξαρχής λοιπόν βρίσκονται στο περιθώριο και καταλήγουν περιφερόμενοι και ζώντας νομαδικά λόγω μη μόνιμης εργασίας εκτός κάστας καθώς θεωρούνται «άθικτοι», «ακάθαρτοι»). Αυτό δεν τους επιτρέπει την πρόοδο και την εξέλιξη ενώ δεν γίνονται δεκτοί σε συντεχνίες, που θα τους εξασφάλιζαν εργασία και κάποιας έστω μορφής κατοχύρωση από πλευράς εργασιακών και κοινωνικών δικαιωμάτων. Μετακινούνται λοιπόν μαζί σε караβάνια, οργανώνοντας τη δική τους συντεχνία (Ντούσας, 2020).

Στη διάρκεια του μεσαίωνα εμφανίζονται στην Ευρώπη ως «Γύφτοι», καθώς διέδιδαν ότι ήλθαν ως μετανοούντες προσκυνητές για να διασφαλίσουν μια ασφαλή διέλευση και ευνοϊκή μεταχείριση και λαμβάνοντας την παπική έγκριση. Έτσι εξηγείται και η προέλευση του προσδιοριστικού «Γύφτος», ως παραφθορά του «Αιγύπτιος», που είναι ακόμη σε ευρεία χρήση. Από όποιο μέρος όμως και αν διέρχονται δεν γίνονται αποδεκτοί και εξακολουθούν να αντιμετωπίζονται ως παρίες (Fraser, 1992).

Στα νεότερα χρόνια θα υποστούν ολοκαύτωμα από τους ναζί, όπως φυσικά και πολλές άλλες φυλετικές ομάδες, με κυρίαρχη εκείνη των Εβραίων. Αλλά και μετά το πέρας του πολέμου και την ήττα του ναζισμού, η Δυτική Γερμανία δεν αποκατέστησε την φρικτή αδικία που υπέστη αυτός ο λαός, καθώς συνηγορούσε με τα μέτρα που είχε λάβει η ναζιστική Γερμανία εναντίον τους, ως άτομα επικίνδυνα και εγκληματικά (Museum). Η καταπίεσή και οι διακρίσεις συνεχίστηκαν και στην περίοδο της σοβιετικής ένωσης και ο κοινωνικός διαχωρισμός τους εξακολουθεί έως το παρόν. Πρόκειται συνεπώς για έναν λαό, ή μια «λαότητα» (Ντούσας, 2020) που δεν γίνονται αποδεκτοί από όποιον τόπο και αν διέρχονται και ο νομαδικός χαρακτήρας της ζωής τους δεν τους επιτρέπει να ριζώσουν σε μια περιοχή, αλλά και όταν αυτό συμβαίνει, εισπράττουν την καχυποψία των άλλων που καταλήγει σε κοινωνικό αποκλεισμό. Είναι λοιπόν σημαντικό να σημειωθεί ότι από τις απαρχές του πολιτισμού τους βιώνουν διωγμό και αυτό τους οδηγεί να διαμορφώσουν τις δικές τους άμυνες προκειμένου να αποφύγουν τον αφανισμό τους.

A. Ως προς την ταυτότητα των Ρομά

Ένα θέμα που πρέπει να διασαφηθεί σχετικά με τους Ρομά είναι αναμφίβολα η φυλετική/εθνική τους ταυτότητα, διότι και εδώ κυριαρχούν παρερμηνείες και συγκεχυμένες πληροφορίες και γνώσεις στο ευρύ κοινό που δεν είναι Ρομά. Επιβάλλεται να καταστεί ακριβές ότι οι Ρομά δεν είναι αυτή τη στιγμή ένα ακέραιο και ομοιογενές σύνολο εθνικά, παρόλο που συνδέονται με κοινή καταγωγή και μοιράζονται μια γλώσσα με την οποία μπορούν να επικοινωνήσουν οι απανταχού ομιλητές της. Καθώς μια ισχυρή

πλειοψηφία δεν ζει πια νομαδικά και έχει εγκατασταθεί μόνιμα σε έναν τόπο, έχει αφομοιώσει στοιχεία του τόπου αυτού και έχει διαφοροποιηθεί γλωσσικά. Οι διαφορές τους συχνά είναι χαώδεις γιατί σχετίζονται και με το θρησκευτικό δόγμα το οποίο έχουν ασπαστεί πέρα από τη γλώσσα. Για παράδειγμα, οι Έλληνες Ρομά (Balamane Erlia) που σε διάφορες περιοχές κατοικούν εδώ και πολλά έτη όπως η Αγία Βαρβάρα, ο Ασπρόπυργος κ.α έχουν διαμορφώσει μια συνείδηση επηρεασμένη από τον ελληνικό πολιτισμό και τη γλώσσα, δηλώνουν χριστιανοί ορθόδοξοι και συχνά βαφτίζονται, είναι ενσωματωμένοι στην ελληνική κοινωνία και συμμετέχουν της εκπαίδευσης (Ντούσας, 2020). Διαφοροποιούνται δηλαδή από άλλους Ρομά, όπως όσοι κατάγονται από την Αλβανία, Τουρκία ή Ρουμανία, σε θρησκευτικό, γλωσσικό και πολιτιστικό επίπεδο, κατά συνέπεια διαφοροποιείται και η στάση τους έναντι της εκπαίδευσης και εν γένει της αξίας που αποδίδουν στην παιδεία (Strataki I, 2020).

B. Προσδοκίες των γονέων Ρομά για την ακαδημαϊκή εξέλιξη των παιδιών τους

Όπως είναι σύνηθες και αιτιολογημένο για τις κοινωνικά ευάλωτες μειονοτικές ομάδες, λειτουργούν συγκεντρωτικά εντός του πυρηνικού αλλά και εκτεταμένου οικογενειακού πλαισίου. Ομοίως, η Ρομά οικογένεια είναι μια διευρυμένη ομάδα που συνδέεται με δεσμούς αίματος και διασφαλίζει την αυτάρκεια και διαβίωσή της εντός της κοινότητας, κάτι που προσιδιάζει στον αρχαιοελληνικό θεσμό του «οίκου» (Αριστοτέλης), που προηγήθηκε της διαμόρφωσης πόλης κράτους. Η οικογένεια είναι η βασική κοινωνική ομάδα που αναλαμβάνει την προστασία των μελών της, έχει δικούς της νόμους και κανόνες και όλες οι εκδηλώσεις της κοινωνικής ζωής όπως ο γάμος, η ταφή κ.λπ. τελούνται υπό την ευθύνη και αρμοδιότητά της. Στην προσπάθειά τους να διασώσουν αλλά και να διαιωίσουν την παράδοσή τους αποφεύγοντας την αφομοίωση, αναπαράγουν στερεότυπα, στάσεις και αντιλήψεις όπου αναμένουν να γίνουν αποδεκτά και από τα παιδιά τους (Yamamoto Y, 2010). Αυτό σημαίνει ότι η απόφαση για το μέλλον ενός παιδιού εξαρτάται κατά πολύ από τους γονείς και τα πρόσωπα που συμμετέχουν στην ανατροφή, φυσικά επηρεασμένη από τις κρατούσες αντιλήψεις της κοινότητας. Εδώ σημαντικό ρόλο διαδραματίζει αρχικά η άποψη των γονέων για την αξία της εκπαίδευσης και κατά πόσο τη θεωρούν σημαντική ή και χρήσιμη.

Συμβαίνει όμως παράλληλα και κάτι άλλο, που τελικά λειτουργεί ως φαύλος κύκλος: οι γονείς αποφασίζουν για το αν ένα παιδί θα συνεχίσει την εκπαίδευση ανάλογα με την απόδοση που έχει στο σχολείο, που μεταφράζεται σε βαθμούς και επιτυχίες. Δεδομένης όμως της ανεπάρκειας των γονέων να υποστηρίξουν το παιδί είτε βοηθώντας

το στο σπίτι στις πρώτες τάξεις, είτε καθοδηγώντας το με έναν τρόπο για το πώς μπορεί να ανταποκριθεί καλύτερα στο σχολείο, εκείνο συχνά βιώνει αποτυχίες οι οποίες από τους γονείς ερμηνεύονται ως αδυναμία, έλλειψη ευφυΐας και δεξιοτήτων ή μειωμένη αντίληψη. Αν σε αυτά προστεθεί και η ανεπάρκεια του εκπαιδευτικού συστήματος, η προκατειλημμένη αντιμετώπιση του παιδιού από το σχολικό περιβάλλον και η οικονομική αδυναμία να υποστηριχθούν οι σχολικές ανάγκες, τότε κατανοούμε την σχολική διαρροή σε αυτή την κοινωνική ομάδα. Επιπλέον, το επίπεδο εκπαίδευσης και μόρφωσης των ίδιων των γονέων λειτουργεί αναλογικά με τις προσδοκίες που αυτοί καλλιεργούν για τα παιδιά τους και αυτό σημαίνει ότι αν οι ίδιοι οι γονείς δεν βίωσαν μια εκπαιδευτική διαδικασία τότε δεν επωφελήθηκαν και των αποτελεσμάτων της, άρα δεν δύνανται να μεταδώσουν αυτή την αξία εμπειρικά στα παιδιά τους.

Είναι παρά ταύτα αισιόδοξο, ότι τις τελευταίες δύο δεκαετίες έχει μεταστραφεί η στάση των γονέων και ιδιαίτερα των Ρομά μητέρων για την εκπαίδευση, την οποία θεωρούν σημαντική και ενθαρρύνουν τα παιδιά τους σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από ό, τι στο παρελθόν (Strataki I, 2020). Αλλά ακόμη και μητέρες που δεν είναι εγγράμματες εκφράζουν πλέον υψηλές ακαδημαϊκές προσδοκίες για τα παιδιά τους και αυτό εξηγείται πολλαπλώς, ιδιαίτερα για τις μητέρες: πιστεύουν ότι είναι ο τρόπος με τον οποίο τα παιδιά και κυρίως οι κόρες τους θα ανεξαρτητοποιηθούν, θα ζήσουν μια καλύτερη ζωή, θα ανέλθουν στην κοινωνική βαθμίδα και θα αλλάξει επιτέλους και ο τρόπος με τον οποίο η κοινωνία των «Gaje» (γκατζέ), των μη Ρομά δηλαδή, τους βλέπει.

Γ. Αίτια αποχής από την φοίτηση και σχολικής διαρροής

Σε έρευνα που διεξήχθη στο Ηράκλειο Κρήτης (Πλουμίδα, 2016) αλλά και στην έρευνα των Μουσένα, Αγγελίδου και Βασιλοπούλου (Μουσένα Ε., 2022) μέσω συνεντεύξεων, οι Ρομά γονείς που στην πλειοψηφία ήταν γυναίκες, έδωσαν δύο ως τα βασικά αίτια για την εγκατάλειψη του σχολείου μετά την περάτωση των πρώτων τάξεων: την οικονομική αδυναμία να καλύψουν τις σχολικές ανάγκες και τους εφηβικούς γάμους. Παράλληλα όμως επισημάνθηκε η απόρριψη εκ μέρους εκπαιδευτικών και συμμαθητών για τα Ρομά παιδιά. Η οικονομική δυσπραγία οδηγεί τα αγόρια να αναζητούν νωρίς εργασία για να στηρίζουν την οικογένεια και να μην εξαρτώνται αποκλειστικά από αυτήν οικονομικά, ενώ η αντίληψη ότι η εφηβεία είναι η πιο δόκιμη περίοδος για την δημιουργία οικογένειας οδηγεί σε πρόωρους γάμους. Αυτό είναι ένα σημείο που προβληματίζει, καθώς φαίνεται η ανάγκη ότι πρέπει να προσπελαστούν στερεότυπα και συνήθειες που χαρακτηρίζουν τον

πολιτισμό των Ρομά, όπως το θέμα της θέσης και των δικαιωμάτων των γυναικών, η πολυτεκνία αλλά και η πατριαρχία που επικρατεί στις κοινότητες των Ρομά.

1. Οικονομικά αίτια

Όπως προαναφέρθηκε, όντες οι Ρομά μια ομάδα που δεν συμμετέχει στην αγορά εργασίας με τους ίδιους όρους με τους υπόλοιπους πολίτες, είναι οικονομικά ευάλωτοι, δεν έχουν σταθερό εισόδημα ούτε και τα προνόμια που θα εξασφάλιζε μια εργασία με κοινωνική ασφάλιση. Οι πηγές των εσόδων τους είναι ανεπαρκείς και συμπτωματικές, διότι δεν έχουν μια σταθερή ούτε και ορισμένη σχέση εργασίας με κάποιον εργοδότη και όταν αυτό συμβαίνει, τότε είναι προσωρινό. Από την άλλη, συχνά δεν μπορούν να διατηρήσουν μια νόμιμη επιχείρηση, εφόσον στερούνται βασικών γνώσεων και δεξιοτήτων αλλά και επίσημων εγγράφων απαραίτητων για την έναρξη επιχειρηματικής δραστηριότητας. Επαγγελματικά βρίσκονται στα όρια του νόμου και συχνά εκτός αυτού.

Κατά συνέπεια, συχνά διαβιούν υπό άθλιες υποδομές (Euroρα, 2010), αρκούνται στο πως θα παρέλθει η ημέρα ανάλογα με το μεροκάματο που θα εξασφαλίσουν. Με αυτά τα δεδομένα, δεν μπορούν να καλύψουν ανάγκες που προκύπτουν από την φοίτηση του παιδιού στο σχολείο (ρουχισμός, εξοπλισμός κλπ.) ούτε και να τους παρέχουν ένα περιβάλλον στο οποίο μπορούν τα παιδιά να προετοιμαστούν για το σχολείο. Πέρα από τα απαραίτητα για τη φοίτηση, αδυνατούν να παρέχουν και όλα όσα συνοδεύουν αυτήν, που είναι οι δραστηριότητες του σχολείου όπως οι εκδρομές και η κοινωνικοποίηση εντός αυτού που θα γίνει εκτός χώρου και χρόνου του σχολικού ωραρίου. Επιπλέον, δεν μπορούν να συνδράμουν ούτε με φροντιστηριακά ενισχυτικά μαθήματα όταν το παιδί τα χρειαστεί αλλά ούτε και με την εκμάθηση ξένων γλωσσών. Έτσι, εξαναγκάζονται από παιδική ηλικία στην εργασία, κάτι που ενθαρρύνεται και από τους γονείς, στην προσπάθειά τους να τους διδάξουν τρόπους βιοπορισμού.

2. Κοινωνικά αίτια

Σημαντικό αίτιο κατά συνέπεια, που συμβάλλει στην σχολική αποτυχία με αποτέλεσμα την σχολική διαρροή, είναι οι ρατσιστικές νοοτροπίες και συμπεριφορές εκ μέρους μαθητών, εκπαιδευτικών και γονέων των παιδιών που φοιτούν στο ίδιο σχολείο με τα παιδιά των Ρομά. Ο Ζάχος αναφέρει έναν εξαιρετικά ενδιαφέροντα όρο, τον «θεσμικό ρατσισμό» (institutional racism) (Zachos, 2012) περιγράφοντας τον τρόπο που οι ρατσιστικές στάσεις και αντιλήψεις εμπεριέχονται στην ίδια τη χάραξη της εκπαιδευτικής στρατηγικής από τους ίδιους τους θεσμούς, όπως το μη συμπεριληπτικό αναλυτικό

πρόγραμμα του σχολείου, τα διδασκόμενα αντικείμενα όπως πχ η βαρύτητα στην εθνική γλώσσα, οι προσδοκίες των διδασκόντων για τους μαθητές Ρομά, οι εκπαιδευτικές πολιτικές που εφαρμόζονται στοχεύοντας σε μια «πλειονότητα» μαθητών με κοινά χαρακτηριστικά, παραγκωνίζοντας άλλες κοινωνικές ομάδες. Σε αυτό συνηγορεί και η υποβάθμιση των αντικειμένων των ανθρωπιστικών επιστημών των οποίων η στοχευμένη αξιοποίηση, θα μπορούσε να αποτελέσει έναν τόπο συνάντησης μεταξύ των πολιτισμών των οποίων φορείς είναι οι μαθητές. Η τέχνη επί παραδείγματι, που λείπει τόσο από τα σχολεία μας θα μπορούσε να καταστεί ένα πολύτιμο εργαλείο ιδιαίτερα για Ρομά μαθητές, ώστε να αναδείξουν ταλέντα, να κοινωνικοποιηθούν και να ενθαρρυνθούν στην εκπαίδευση. Είναι ένα από τα σημεία που ο τεχνοκρατικός προσανατολισμός της εκπαίδευσης στην κοινωνία μας σήμερα, λειτουργεί εις βάρος εν τέλει της κοινωνικής συνοχής.

Θα ήταν παράλειψη να μην αναφερθεί η αποτυχημένη απόπειρα από πλευράς πολιτείας για λειτουργία σχολείων αποκλειστικά για παιδιά Ρομά, όπως στην περίπτωση του Ασπροπύργου και των Σοφάδων. Αυτή η πρωτοβουλία απεδείχθη όχι μόνο άστοχη πρακτικά αλλά και αμφιλεγόμενη ηθικά και για αυτό προκάλεσε επερωτήσεις στη βουλή. Κινούμενη στην λογική του διαχωρισμού και όχι της συμπερίληψης, τα εν λόγω σχολεία κατέληξαν να χαρακτηρίζονται ως *γκέτο* και συνιστούσαν παραβίαση, βάσει του άρθρου 14 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του ανθρώπου στην εκπαίδευση (EU, 2007).

Αν και δεν είναι εύκολο να αποδειχθεί η δυσαναλογία των διακρίσεων κατά των γυναικών, που υφίστανται λόγω έλλειψης αναλυτικών δεδομένων, υπάρχουν τεκμήρια έξωθεν της κοινότητας που το επιβεβαιώνουν. Σύμφωνα με έκθεση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου (Έκθεση σχετικά με την κατάσταση των γυναικών Ρομά στην Ευρωπαϊκή Ένωση, 2006) οι παράγοντες που δυσχεραίνουν την διαβίωση των Ρομά εν γένει, από τις γυναίκες βιώνονται σε μεγαλύτερο βαθμό. Έχουν επιβαρυνόμενη υγεία και επικινδυνότητα λόγω των πολλών και νεανικών τοκετών, αποκλείονται από τις δομές υγείας, μαστίζονται πολύ περισσότερο από την ανεργία, έχουν χαμηλότερο προσδόκιμο ζωής σε σχέση με άλλες μη Ρομά γυναίκες, δεν έχουν πρόσβαση σε υπηρεσίες κοινωνικής πρόνοιας, διατηρούν υψηλά ποσοστά αναλφαβητισμού, πέφτουν συχνά θύματα εμπορίας ανθρώπου και σεξουαλικής εκμετάλλευσης. Όλοι αυτοί οι ασφυκτικοί περιορισμοί έχουν φυσικά αντίκτυπο και στην συμμετοχή τους στην εκπαίδευση.

3. Πολιτισμικά αίτια

Αυτού του είδους τα αίτια είναι το βασικό θέμα της παρούσας εργασίας, η οποία στοχεύει να αναδείξει αφενός το πώς αντιλαμβάνονται την αναγκαιότητα της εκπαίδευσης οι Ρομά γονείς, εστιάζοντας όμως στην οπτική των γυναικών αφετέρου, οι οποίες είναι σε πολύ πιο ευάλωτη θέση στις πατριαρχικές δομές των οικογενειών Ρομά.

Δ. Η θέση των γυναικών Ρομά στην κοινότητά τους

1.Καθημερινότητα

Η Isabela Fonseca στην τετραετή περιοδεία της σε Ρομά κοινότητες από την Αλβανία έως και την Πολωνία και την παραμονή της μαζί τους συλλέγει ένα εξαιρετικό υλικό για την καθημερινότητά τους. Μέσα σε αυτό περιγράφει την ζωή των γυναικών σε κάποιες κοινότητες και ο αναγνώστης παρακολουθεί μια συνθήκη τραγική, που τον γυρίζει νοερά πολλές δεκαετίες πίσω για τα ελληνικά δεδομένα. Οι γυναίκες βρίσκονται μονίμως στην υπηρεσία των άλλων, είτε πρόκειται για γονείς, παιδιά, ή πεθερούς. Η καθημερινότητά τους εξαντλείται στην φροντίδα τους, τα δικαιώματά τους είναι σχεδόν ανύπαρκτα και τυγχάνουν κάποιας προσωρινής εκτίμησης και φροντίδας όταν γεννούν και είναι στην λοχεία, όταν γεράσουν ή γίνουν οι ίδιες πεθερές και γιαγιάδες και μπορούν πλέον να διατάσσουν κάποιον άλλο. Αν και είναι αυτές που έχουν το γενικό πρόσταγμα για τα του οίκου, έχουν επιβαρυνθεί με όλες ευθύνες που απορρέουν από την διεκπεραίωση εργασιών για μια πολυμελή και εκτεταμένη οικογένεια. Από τις καθημερινές υποχρεώσεις ενός νοικοκυριού, την ανατροφή και τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών, την φροντίδα για την ευημερία των γηραιότερων μελών με τα οποία συνήθως συμβιώνουν. Όλα αυτά πρέπει να περατωθούν από τις γυναίκες με την όποια οικονομική ευχέρεια τους παρέχεται από τον σύζυγο, πράγμα που σημαίνει ότι δεν υπάρχει πάντα σταθερό εισόδημα το οποίο μπορούν να διαχειριστούν, ενώ η ανάγκη να καλυφθούν όλα τα παραπάνω συνεχίζει να υπάρχει. Μοχθούν καθημερινά να κρατήσουν ικανοποιημένα τα μέλη της οικογένειας αν και δεν έχουν τους πόρους (Fonseca, 1995).

2. Διαφύλαξη της αγνότητας των γυναικών ως σημαντικό εμπόδιο στην εκπαίδευση

Οι γυναίκες Ρομά σε όλη τους τη ζωή οφείλουν να συμπεριφέρονται και να λειτουργούν με τρόπο ο οποίος δεν θα επισύρει αρνητικό σχολιασμό και κριτική. Ειδικά ως προς την ηθική τους αξία, πρέπει να είναι σεμνές, υπάκουες και υποταγμένες στα ήθη της κοινότητας, των οποίων ύψιστο αγαθό ορίζεται η αγνότητα, που τις κάνει να ξεχωρίζουν από την κοινωνία των *γκατζέ* (μη Ρομά) που θεωρούνται *μαριμέ* (ακάθαρτοι).

Η πρόνοια των γονέων να διαφυλάξει η κοπέλα την παρθενία της μέχρι τον γάμο, έχει στόχο να αποφευχθεί ο συγχρωτισμός της με τους *μαριμέ* και έτσι καταλήγει στο να την σταματούν από το σχολείο υπό τον φόβο της εκτροπής ή του «κλεψίματος», μιας διαδικασίας που εξασφαλίζει σε δύο νέους ότι θα παντρευτούν και έχουν το δικαίωμα της ολοκλήρωσης των σχέσεών του, παρόμοια με το σύνηθες φαινόμενο στην Ελλάδα των προηγούμενων δεκαετιών. Οι γυναίκες Ρομά είναι σεξουαλικά καταπιεσμένες αφού δεν τους επιτρέπεται να εκφράσουν την σεξουαλικότητά τους παρά μόνο στο πλαίσιο του γάμου, για τον οποίο συχνά δεν έχουν άποψη και είναι προκαθορισμένος από τους γονείς. Ταυτόχρονα, ακόμη και αν οι γονείς τους συμφωνήσουν να είναι η κοπέλα ελεύθερη να σπουδάζει και να συνάπτει σχέσεις με άνδρες με δική της βούληση, βιώνει τον σχολιασμό και την αρνητική κριτική της κοινότητας που καταλήγει σε αποκλεισμό. Όσες γυναίκες ολοκλήρωσαν την δευτεροβάθμια εκπαίδευση και ελάχιστες που προχώρησαν στην τριτοβάθμια, είχαν αφενός την στήριξη των γονέων, απομακρύνθηκαν από την κοινότητα αφετέρου (Μουρελάτου, 2020).

Το θέμα της διατήρησης της αγαμίας μέχρι την ημέρα του γάμου είναι κάτι προσφιλές στην ελληνική παράδοση προηγούμενων δεκαετιών και οι Έλληνες είμαστε εξοικειωμένοι με μια τέτοιου είδους αντίληψη. Φυσικά η ελληνική κοινωνία έχει ξεπεράσει τέτοια στερεότυπα, αλλά οι Ρομά απορρίπτοντας αυτή την τάση, υπεραμύνονται της αγνότητας των γυναικών ως ένδειξη ότι εκείνοι, σε αντίθεση με εμάς, κρατούν μια ηθική παράδοση παρουσιάζοντας υπέρ τους αυτό τον διαχωρισμό. Ενώ όμως και στις δύο κοινωνίες, Ρομά και μη Ρομά, αιτιολογείται ως απαίτηση για την απόδειξη της τιμής της οικογένειας, για τους Ρομά είναι επιπλέον αναγκαιότητα και σημαντική προϋπόθεση που διασφαλίζει την δύναμη των δεσμών της κοινότητάς τους, η οποία ενισχύεται με τον θεσμό του γάμου.

Ο γάμος για τους Ρομά δεν έχει τόσο την κοινωνική ή νομική διάσταση-άλλωστε αρκετοί γάμοι γίνονται παράνομα λόγω της ανηλικότητας του ζεύγους- αλλά είναι μια σύμβαση που λειτουργεί σε επίπεδο μικροοικονομίας. Όταν ένα ζευγάρι παντρεύεται συμμετέχουν όλοι οι συγγενείς και η κοινότητα για να του παρέχουν όλα τα απαραίτητα για το στήσιμο του νοικοκυριού. Στο κορίτσι συλλέγουν οι οικείοι του από την στιγμή που γεννιέται την προίκα του, που θα εξοπλίσει το σπίτι που θα μείνει, το οποίο συνήθως είναι αυτό των πεθερικών. Στο αγόρι συνήθως οι γονείς και οι στενοί συγγενείς συγκεντρώνουν χρήματα. Όλα αυτά, θα επιδειχθούν την ημέρα του γάμου και επί της ουσίας γίνονται αντικείμενο της συναλλαγής με την τιμή της κοπέλας η οποία και αυτή θα ανακοινωθεί δημοσίως μέσω της παρουσίασης του σεντονιού από το κρεβάτι που θα κοιμηθεί με τον

σύζυγό της. Ο βαθμός στον οποίο θα συνεισφέρουν οι οικείοι εξαρτάται από τις σχέσεις που έχουν με την οικογένεια των νεονύμφων, οι οποίοι έχουν πια με την σειρά τους την υποχρέωση να συμβάλλουν στο γάμο των παιδιών αυτών οι οποίοι τους βοήθησαν στο δικό τους γάμο. Επιτυγχάνεται με αυτόν τον τρόπο μια οικονομική ανακύκλωση μέσω της υποχρέωσης που δημιουργείται. Η απώλεια κατά συνέπεια της αγνότητας της νύφης, υπονομεύει ολόκληρη τη διαδικασία και για αυτό οι Ρομά έχουν κάποιο είδος πρόνοιας: σε περίπτωση που η κοπέλα απολέσει την παρθενία προ του γάμου, κανονίζεται από τις οικογένειες ο γάμος ως *διόρθωση*. Το ίδιο θα συμβεί και στην προπαρασκευαστική περίοδο του αρραβώνα, όπου το κορίτσι μπορεί να μένει στο σπίτι των γονέων του μνηστήρα αλλά δεν επιτρέπεται να συνάψει σχέσεις μαζί του πριν παντρευτούν. Η περίοδος παραμονής κατά την διάρκεια του αρραβώνα έχει στόχο την εκπαίδευση του κοριτσιού στα οικιακά καθήκοντα και στην υπακοή πια των γονέων του μέλλοντα γαμπρού. Από την εξουσία της δικής οικογένειας, μεταφέρεται μέσω του γάμου στην δικαιοδοσία μιας άλλης εξουσίας.

Βλέπουμε λοιπόν, πόσο προδιαγεγραμμένη είναι η πορεία ζωής του Ρομά κοριτσιού, της οποίας τα ευαίσθητα προσωπικά δεδομένα όπως η σεξουαλική της έκφραση, ανάγονται σε κύριο ζήτημα διαφύλαξης μιας πολιτιστικής ταυτότητας. Θυσιάζεται η προσωπική της βούληση προκειμένου να διατηρηθούν ήθη και έθιμα που θεωρούνται ουσιώδους σημασίας για την ίδια την ύπαρξη ενός πολιτισμού. Έτσι αντιλαμβανόμαστε και την σημασία που αποδίδουν στον γάμο οι Ρομά, για τους οποίους είναι γεγονός ύψιστης σπουδαιότητας και για το οποίο προετοιμάζονται σε όλη τους τη ζωή. Δεν έχουν όμως όλοι οι γάμοι για αυτούς την ίδια αξία παρά μόνο όσοι γίνονται με τις προϋποθέσεις που θεωρούνται απαραίτητες, δηλαδή οι πρώτοι γάμοι. Διότι όταν ένας γάμος αποτυγχάνει, τότε θεωρείται ότι έχει διασαλευτεί και υπονομευτεί όλη η διαδικασία της οικονομικής επένδυσης που προαναφέρθηκε και σε περίπτωση δεύτερου γάμου, η «αξία» της νύφης πια δεν είναι ίδια (Daskalaki, 2011).

3. Οι πρώτοι γάμοι και η εφηβική μητρότητα ως παραβίαση των δικαιωμάτων των γυναικών

Το φαινόμενο των πρώτων γάμων παρατηρείται σε πολλές κοινωνίες, ως πολιτιστική ή θρησκευτική παράδοση. Η ελληνική κοινωνία έχει θεσμοθετήσει ως παράνομη μια τέτοια πρακτική, για αυτό όσοι γάμοι τελούνται μεταξύ ανηλίκων Ρομά δεν έχουν την έγκριση της πολιτείας. Είναι δηλαδή θεσμικά μη έγκυροι και κοινωνικά μη αποδεκτοί. Οι άμεσες αλλά κυρίως οι απώτερες συνέπειες ενός γάμου σε εφηβική ηλικία παρατηρούνται και στα

δύο φύλα, όμως επιβαρύνουν δυσανάλογα τις γυναίκες λόγω της ιδιαίτερης φύσης της οργανικά, αλλά και ψυχοσυναισθηματικά λόγω και της κοινωνικής της θέσης.

Η έφηβη κοπέλα καλείται σε αυτή την μεταβατική περίοδο της ζωής της να αναλάβει πολλαπλούς ρόλους για τους οποίους δεν είναι επαρκώς προετοιμασμένη. Οφείλει να είναι σύζυγος, νοικοκυρά, συχνά εργαζόμενη, μητέρα και νύφη, χωρίς αντίστοιχα να τυγχάνει φροντίδας την οποία χρειάζεται τόσο στην εγκυμοσύνη όσο και στην λοχεία. Πολύ συχνό είναι το φαινόμενο να επισκέπτεται τον μαιευτήρα μόνο όταν πρόκειται να γεννήσει, και αυτό είναι μια πραγματικότητα της οποίας αυτόπτης μάρτυρας υπήρξε η συντάκτρια της παρούσας εργασίας. Στην διάρκεια της εγκυμοσύνης αλλά και κατόπιν, η κοπέλα είναι εκτεθειμένη σε πολλούς κινδύνους για την υγεία της αλλά και του εμβρύου, το οποίο ίσως επηρεαστεί ακόμη και σε νοητικό επίπεδο όπως έδειξε η έρευνα (Khatun M, 2017) (Jennifer L Marino, 2016).

Πολλών ειδών ωστόσο, μπορούν να είναι και οι συνέπειες σε συναισθηματικό και ψυχολογικό επίπεδο, δεδομένου ότι το κορίτσι εξαναγκάζεται να υπερβεί στάδια ανάπτυξης που απαιτεί η εφηβεία και να εισέλθει παρά την φύση της στον τρόπο που λειτουργούν οι ενήλικες. Συνεπώς μιλάμε για παραβίαση πολλών δικαιωμάτων της, όπως της στέρσης της παιδικότητας, της προστασίας του ανηλίκου, της επιλογής αυτοδιάθεσης και εν γένει του δικαιώματος να είναι αυθύπαρκτη και να ορίζει η ίδια τη ζωή της. Όλα αυτά τα εκχωρεί εκούσια ή ακούσια, προκειμένου να μην αλλοιωθεί η συνοχή της ομάδας στην οποία ανήκει. Το άτομο έρχεται σε δεύτερη μοίρα σε σχέση με το σύνολο, το οποίο πάντα έχει προτεραιότητα στον πολιτισμό των Ρομά (ΝόβαΚαλτσούνη, 2004). Εκτός όμως από τον πρόωρο και επιβεβλημένο γάμο, η κοπέλα Ρομά δεν έχει το δικαίωμα της διακοπής του γάμου ακόμη και αν σε αυτόν είναι δυστυχημένη. Είναι εξίσου ανήθικο το θέμα του διαζυγίου, ιδιαίτερα από πλευράς των γυναικών. Πέρα από την ηθική ωστόσο διάσταση, το διαζύγιο αποφεύγεται διότι η οικογένεια θα πάψει να στηρίζει οικονομικά την διαζευγμένη νύφη, η οποία τους ντρόπιασε. Μιλώντας για διαζύγιο, δεν νοείται πάντα με την νομική του διάσταση η οποία ούτως ή άλλως λίγη σημασία έχει για αυτούς, αλλά η διαδικασία της λύσης του γάμου που έχει τελεστεί με τα δικά τους ήθη και έθιμα. Το να διακοπεί ένας γάμος και να επιστρέψει η γυναίκα στους γονείς είναι μεγάλο όνειδος το οποίο τη συνοδεύει σε μεγαλύτερο βαθμό από ό, τι έναν άνδρα. Όλες αυτές οι παραβιάσεις και συμπεριφορές που βιώνει μια γυναίκα Ρομά, σε πολλές ανεπτυγμένες κοινωνίες θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως κακοποίηση.

Ο γάμος εν τέλει είναι μια οικονομική συναλλαγή, όπου επί της ουσίας η νύφη «πωλείται» από την οικογένειά της εφόσον για να δεχθεί η οικογένεια τον γάμο, ο πατέρας

λαμβάνει χρηματικό ποσό. Έχουν δε καταγραφεί και περιπτώσεις πολυγαμίας ανδρών οικονομικά εύρωστων, στην Τουρκία και στην Γερμανία (Ali, 2006) φαινόμενο που επιβεβαιώνει την απαξίωση της γυναίκας και την χαμηλή εκτίμηση με την οποία την βλέπουν. Ένα άλλο έθιμο είναι εκείνο της ανταλλαγής κοριτσιών και αγοριών μεταξύ γονέων που είναι αδέρφια. Στην ουσία αντί να καταβάλλουν χρήματα ως προίκα, παντρεύει ο ένας την κόρη του με τον γιο του άλλου. Έτσι, δαπανούν χρήματα μόνο για την γαμήλια διαδικασία. Όλα αυτά τα έθιμα, δεν συναντώνται σε όλες τις κοινότητες Ρομά, καθώς όπως αναφέρθηκε αρχικά διαφέρουν κατά πολύ μεταξύ τους. Σε όλα όμως κοινό στοιχείο είναι η στέρηση της επιλογής από την γυναίκα.

Κάτι που επίσης αξίζει να αναφερθεί και είναι μεγίστης σημασίας, είναι οι ενδογαμίες. Είναι ένα ζήτημα που καθεαυτό χρήζει μελέτης ως προς το αντίκτυπο που έχει στην σωματική υγεία και την ψυχική ισορροπία ιδιαίτερα των τέκνων που θα προκύψουν από τέτοιους γάμους. Στην παρούσα εργασία παρατίθεται απλά ως αναφορά, ως ένας επιπλέον παράγον παραβίασης των δικαιωμάτων των γυναικών.

4. Η δευτερεύουσα σημασία της εκπαίδευσης για την οικογένεια Ρομά

Η ρομά οικογένεια συνιστά τον βασικό φορέα αγωγής, εκπαίδευσης και κοινωνικοποίησης για τα παιδιά τους. Από τους γονείς θα διδαχθούν αγόρια και κορίτσια όσα θεωρούνται ότι τους είναι απαραίτητα για να υπηρετήσει ο καθένας την κοινότητα ανάλογα με το φύλο του. Αν λοιπόν η επαγγελματική αποκατάσταση είναι ο βασικός στόχος της εκπαιδευτικής διαδικασίας για το αγόρι, η εξοικείωση με τις οικιακές εργασίες και την λειτουργία του νοικοκυριού και την φροντίδα της οικογένειας τίθεται ως ο σκοπός του κοριτσιού. Από πολύ μικρή ηλικία τα κορίτσια ακολουθούν και μιμούνται τη μητέρα ή τη γιαγιά, ώστε να γίνουν και αυτές καλές νύφες, σύζυγοι και μητέρες. Το σχολείο για το κορίτσι είναι ακόμη λιγότερο απαραίτητο εφόσον εκεί υπάρχουν *πειρασμοί* που μπορεί να απειλήσουν την τιμή της και να υπονομεύσουν μακροπρόθεσμα τον γάμο που όπως προαναφέρθηκε είναι ο στόχος του/της Ρομά. Έτσι, η άποψη που έχουν για τον θεσμό της εκπαίδευσης, το σχολείο, είναι ότι λειτουργεί συμπληρωματικά. Θεωρούν ότι είναι χρήσιμη η γραφή και η ανάγνωση προκειμένου να διευκολύνονται στην εργασία και τις καθημερινές συναλλαγές, για αυτό τα περισσότερα παιδιά φοιτούν μέχρι τις πρώτες τάξεις του δημοτικού. Έχει δηλαδή το σχολείο μια καθαρά χρηστική και πρακτική αξία και δεν γίνεται αντιληπτή η κοινωνική, πολιτική και πολιτιστική του διάσταση. Η ίδια η οικογένεια λειτουργεί ως ο μοναδικός φορέας αγωγής και κοινωνικοποίησης του παιδιού στο οποίο θα δώσει την κατεύθυνση που επιθυμεί και δεν είναι άλλη από το να μάθει να λειτουργεί σύμφωνα με τα

ήθη, τους κανονισμούς και τους άγραφους νόμους της κοινότητας. Ο πατέρας είναι αυτός που θα διαμεσολαβήσει ώστε το παιδί να βγει στην ευρύτερη κοινωνία και θα του μάθει πώς να αντεπεξέρχεται σε διάφορες καταστάσεις.

Άλλωστε, το σχολείο και οι γύρω από αυτό συναναστροφές απειλούν την καθαρότητα της κοινότητάς τους, διότι πρέπει να συναναστραφούν με άτομα πολύ διαφορετικά πολιτισμικά, των οποίων τις αξίες αμφισβητούν. Από την άλλη πλευρά όμως, υπάρχει η αντίληψη ότι η εκπαίδευση είναι το εισιτήριο για την αποδοχή τους και την κοινωνική τους αναγνώριση από την υπόλοιπη κοινωνία. Αυτό συνιστά ένα «παράδοξο» το οποίο περιγράφεται από την έρευνα της Ήβης Δασκαλάκη (Daskalaki, 2007). Υπάρχει εντούτοις, διαφοροποίηση ως προς την αξία που αποδίδεται στην εκπαίδευση όσο και στα δικαιώματα των γυναικών, μεταξύ των μόνιμα εγκατεστημένων Ρομά και των νομάδων. Παρατηρούνται συνοικισμοί όπως η Αγία Βαρβάρα ή ο Ασπρόπυργος που τα παιδιά φοιτούν με συχνότητα στο σχολείο τουλάχιστον στην πρώτη βαθμίδα του ενώ ένα ποσοστό συνεχίζουν και στην δευτεροβάθμια. Επίσης, βλέπουμε ότι οι μόνιμα εγκατεστημένες οικογένειες έχουν υψηλότερες προσδοκίες για τα παιδιά τους από τους μετακινούμενους Ρομά, ή άλλους με διαφορετική προέλευση.

Η αντιφατική αυτή στάση μεταξύ ρεαλιστικής ανάγκης συμπόρευσης με την εποχή και υπακοής στην παράδοση, παρατηρείται έντονα και σε συνοικισμούς ρομά εκτός Ελλάδος, κάτι που αποδεικνύει την επιθυμία τους να γίνουν αποδεκτές οι αξίες τους από το ευρύτερο πλαίσιο της κοινωνίας στην οποία διαμένουν. Ενώ υπάρχει η τάση για πρόοδο σε θέματα εκπαίδευσης και η συνειδητοποίηση ότι πρέπει να απαγκιστρωθούν από ήθη που τους κωλύουν ως προς την ένταξή τους-κάτι που γίνεται όλο και πιο απαραίτητο για να επιβιώσουν οικονομικά-δεν επιθυμούν να αλλάξουν την αυστηρή παράδοση στο θέμα του γάμου. Στο αξιακό τους σύστημα παραμένει για την γυναίκα ως ύψιστη αξία η τιμή της (Moreira, 2022).

5. Σύγκριση των ταυτοτήτων που βιώνουν οι γυναίκες Ρομά

Όπως επανειλημμένα επισημάνθηκε, η τάση διαφύλαξης της παράδοσης ως βασικού στοιχείου ταυτότητας, έχει οδηγήσει στην απώλεια της ατομικότητας προς χάριν της ενδυνάμωσης των δεσμών εντός της κοινότητας. Σε αυτό το πλαίσιο, οι γυναίκες Ρομά διαχωρίζουν την ταυτότητά τους από τις άλλες, επιθυμώντας να ξεχωρίσουν. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να εξαίρουν την ιδιότητα της Ρομά από εκείνη του φύλου τους. Η γυναίκα Ρομά είναι πρώτα Ρομά και μετά γυναίκα. Έχει συνειδητά ή ασυνείδητα εκχωρήσει τις ιδιαίτερες ανάγκες και τα ατομικά της δικαιώματα, προκειμένου να διατηρηθεί η

ισορροπία εντός κοινότητας και να αποφευχθεί η κριτική από τους εκτός αυτής. Ως γυναίκα λοιπόν δεν θα διεκδικήσει ισοτιμία και δικαιώματα όπως έκαναν και κάνουν τα φεμινιστικά κινήματα, εφόσον αυτά συμβαίνουν σε ένα πολιτισμικό πλαίσιο το οποίο έχουν μάθει να απορρίπτουν ως διαφορετικό αξιακά. Επίσης η έλλειψη παιδείας και αλφαριθμητισμού δεν της έχει επιτρέψει να παρακολουθήσει τις εξελίξεις στην προσπάθεια της εξίσωσης των δύο φύλων. Αυτή την στάση την συναντούμε και σε ισλαμικές κοινωνίες, όπου οι γυναίκες πείθονται τελικά ότι η στέρηση βασικών τους δικαιωμάτων αποτελεί επιλογή τους και όχι εξαναγκασμό. Ο φόβος του αποκλεισμού από την κοινότητα υπερβαίνει την ανάγκη αυτοδιάθεσης. Η γυναίκα τελικά έχει ενδυθεί το ρόλο που της έχουν αποδώσει και προκειμένου να προστατεύσει την κοινωνική της ομάδα από περαιτέρω διαχωρισμό και ρατσισμό, αποσιωπά ακόμη και την ενδοοικογενειακή κακοποίηση (Corradi, 2018). Άλλωστε για εκείνη, η συμπεριφορά του συζύγου που μπορεί να είναι βίαιη θεωρείται κάτι που συνηθίζεται και δεν την εκπλήσσει. Το ίδιο συμβαίνει και με την μοιχεία του συζύγου όπου είναι ανεκτή, σε αντίθεση φυσικά με την μοιχεία από πλευράς της γυναίκας, που επισύρει μεγάλη ντροπή για όλη την οικογένεια.

Η συμπεριφορά που αναμένεται από το κάθε φύλο έχει οριστεί από το στενό πλαίσιο του περιβάλλοντος στο οποίο κάθε άτομο ζει. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε φύλου είναι προϊόντα όχι της φύσης τους αλλά των αντιλήψεων που είναι ήδη διαμορφωμένες πολύ πριν την γέννηση του ατόμου. Το άτομο οφείλει να ταιριάζει σε αυτό το σχήμα ειδάλως κινδυνεύει με κοινωνικό αποκλεισμό. Σε ένα περιβάλλον αρκετά κλειστό σε επιρροές έξωθεν όπως οι κοινότητες των Ρομά, η γυναίκα δεν δύναται να διαφοροποιηθεί καθώς εκτός αυτού του περιβάλλοντος αισθάνεται ότι δεν έχει δική της υπόσταση. Η ταυτότητά της ορίζεται μέσα από την κοινότητα ενώ εκτός αυτής χάνει το ουσιωδέστερο στοιχείο της, που είναι η ιδιαιτερότητα του πολιτισμού της.

6. Η ταυτότητα που αποδίδει η ευρύτερη κοινωνία στις γυναίκες Ρομά

Ο άνθρωπος έχει την τάση να αξιολογεί το άτομο με κριτήριο την ομάδα στην οποία ανήκει, κατηγοριοποιώντας έτσι τα μέλη της ανάλογα με τα χαρακτηριστικά που έχουν αποδοθεί σε αυτήν την ομάδα. Αυτή η κατηγοριοποίηση συντελείται αυθαίρετα βάσει μιας *νόρμας*, που η κοινή γνώμη έχει δημιουργήσει στην συνείδησή της με πολλές αφαιρέσεις. Όταν λοιπόν υπάρχουν από την κοινή γνώμη συγκεκριμένες προσδοκίες για μια ομάδα, τότε συχνά αυτή λειτουργεί με τρόπο που αυτές επιβεβαιώνονται, καθώς όλη αυτή η διαδικασία είναι ανατροφοδοτούμενη. Με αυτό τον τρόπο δημιουργούνται και διαιώνονται τα στερεότυπα (Vossler Andreas, 2017).

Ενώ λοιπόν η γυναίκα Ρομά βιώνει ήδη μια σύγχυση ταυτότητας καθώς η ιδιότητά της ως γυναίκα την τοποθετεί έξω και πέρα από την κοινότητά της στην οποία οφείλει υπακοή, έχει να αντιμετωπίσει και την προκατάληψη με την οποία η κοινωνία των μη Ρομά (μπαλαμέ) της αποδίδουν. Αν πάρουμε ως παράδειγμα το πώς αποτυπώνεται η γυναίκα Ρομά στην τέχνη, αντιλαμβανόμαστε το πώς έχουμε εμείς δημιουργήσει μια εικόνα για εκείνη που πολύ απέχει από την πραγματικότητα. Η τσιγγάνα είναι χαρούμενη παρόλο που ζει στη φτώχεια, τραγουδά και χορεύει επαιτώντας, προσπαθεί να ξεγελάσει με μαγικά και φυλαχτά, κλέβει, είναι απατεώνισσα, ελεύθερη και ανεξάρτητη, σεξουαλικά ασύδοτη. Όλα αυτά τα χαρακτηριστικά είναι ιδωμένα εκ των έξω συνοδευόμενα από στερεότυπα που ακόμη κρατούν. Η πραγματικότητά της όμως δεν είναι αυτή που τόσο γλαφυρά και ανάλαφρα βλέπουμε να αναπαρίσταται στον κινηματογράφο ή την μουσική (Pusca, 2014). Είναι μια γυναίκα που μοχθεί καθημερινά για να φροντίσει την οικογένεια, να μπορέσει να θρέψει τα μέλη της με ό,τι έχει, να κάνει οικονομία και να μην ξοδεύει τίποτε για την ίδια, να εργάζεται χωρίς την πολυτέλεια να αφήνει τα παιδιά της σε παιδικό σταθμό, να ζει υπό άθλιες συχνά συνθήκες, να μην έχει δικαίωμα επιλογής ούτε σε αποφάσεις που αφορούν το δικό της μέλλον και να είναι μονίμως εξαρτώμενη οικονομικά.

Ε. Προϋποθέσεις για την διεκδίκηση της εκπαίδευσης

Προκειμένου οι γυναίκες Ρομά να αξιώσουν το δικαίωμα τους στην εκπαίδευση, πρέπει πρώτα να διασφαλίσουν τα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματά τους τα οποία καταπατώνται όχι μόνο από τον ρατσισμό απέναντί στη φυλή τους, αλλά και από τα ήθη της ίδιας της φυλής. Σε αυτό τον αγώνα οι επίσημοι θεσμοί πρέπει να σταθούν πολύτιμοι αρωγοί ώστε να ενημερώσουν, να αφυπνίσουν και να εκπαιδεύσουν τις γυναίκες στο να διεκδικούν αυτά που κατ' άλλους είναι αυτονόητα. Τέτοιες προσπάθειες έχουν συντελεστεί και συντελούνται από θεσμούς όπως το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, το ελληνικό κράτος και Μη κυβερνητικοί Οργανισμοί. Παρατίθενται ακόλουθα κάποια παραδείγματα.

Στ. Πρωτοβουλίες σε ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο για την αναβάθμιση της θέσης της γυναίκας Ρομά

- JUST ROM, JUST ROM 2, JUST ROM 3. Πρόκειται για πρόγραμμα του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου για την πρόσβαση των γυναικών Ρομά στην δικαιοσύνη, σε Ελλάδα, Βουλγαρία, Ιταλία και Ρουμανία που πραγματοποιήθηκε από το 2016 έως το 2021. Η στόχευση του προγράμματος είναι η ενδυνάμωση των γυναικών μέσω της ενημέρωσης και της αλληλεπίδρασης με τοπικούς και κυβερνητικούς

φορείς, ώστε να αντιμετωπιστούν οι εις βάρος τους διακρίσεις, εγκληματικές και κακοποιητικές συμπεριφορές και παραβιάσεις δικαιωμάτων, όπως η ελευθερία επιλογής, η εξίσωση με το άλλο φύλο, η αποφυγή των πρώιμων γάμων, η αστυνομική βία, η ενδοοικογενειακή κακοποίηση, η στέρηση μόρφωσης, η εμπορία και οι διακρίσεις. Πραγματοποιήθηκαν ημερίδες ενημέρωσης και έγιναν προσπάθειες να ενισχυθούν οι σχέσεις των γυναικών Ρομά με φορείς που εκπροσωπούν ή σχετίζονται με την δικαιοσύνη, όπως νομικά γραφεία, δικηγόροι, εισαγγελείς, αστυνομία, προκειμένου να μπορούν να προσφεύγουν όποτε παραστεί ανάγκη και να νιώθουν ότι υπάρχει για αυτές ένα ασφαλές πλαίσιο που θα υπερασπίζεται τα δικαιώματά τους χωρίς διαχωρισμούς .

- Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 4^{ης} Οκτωβρίου 2023 σχετικά με τις διακρίσεις και τον διαχωρισμό εις βάρος των παιδιών Ρομά (Ευρωπαϊκό, 2023).

Στο εν λόγω ψήφισμα το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο μεταξύ άλλων καλεί τα κράτη μέλη να στηρίζουν την εκπαίδευση των γυναικών και των παιδιών και να παρακολουθούν επισταμένως τους κινδύνους της εγκατάλειψης του σχολείου ενώ παράλληλα επισημαίνει την αναγκαιότητα προσχολικής φοίτησης του νηπίου, ως σημαντική στο αντίκτυπο θα έχει στην ανάπτυξη και την σχολική του επίδοση.

- Ευρωπαϊκός Χώρος Εκπαίδευσης. Ως ιδέα έχει εγκριθεί από το 2017 και πρόκειται για μια πολιτική δέσμευση της Προέδρου της Ευρωπαϊκής Επιτροπής κατά την ανάληψη των καθηκόντων της το 2019, Ούρσουλα Φον Ντερ Λάιεν. Με ψήφισμα του Συμβουλίου το 2021 τα κράτη μέλη δεσμεύονται να διασφαλίσουν ισότιμη πρόσβαση στην εκπαίδευση σε όλους, δίνοντας προτεραιότητα σε ορισμένους τομείς, όπως η ένταξη και η εξίσωση των φύλων ανεξαρτήτως της κοινωνικής και οικονομικής προέλευσης, αποφυγή της σχολικής εγκατάλειψης και ευαισθητοποιημένη προσέγγιση των εκπαιδευτικών ως προς την διαφορετικότητα του φύλου και προώθηση της ισότητας ευκαιριών.
- Στρατηγικό Πλαίσιο της ΕΕ για την ισότητα, την ένταξη και τη συμμετοχή των Ρομά για το 2020-2030. Αυτό το στρατηγικό πλάνο στοχεύει στην ένταξη των Ρομά σε όλα τα πεδία δράσης των πολιτών μιας κοινωνίας, όπως το επάγγελμα, η εκπαίδευση, η πολιτική, οι υποδομές, οι δομές υγείας και κοινωνικής πρόνοιας, στα οποία η εκπροσώπησή τους είναι ανεπαρκής. Αυτά θα πραγματοποιηθούν με την καταπολέμηση των διακρίσεων και των προκαταλήψεων αλλά και την πρόληψη τους. Επίσης αναφέρεται η καταπολέμηση της φτώχειας ως απόρροιας των

κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων μεταξύ Ρομά και μη Ρομά πληθυσμών, τις οποίες επιθυμεί η Ε.Ε να περιορίσει. Τέλος, η προώθηση της εκπροσώπησης των Ρομά σε τοπικό, περιφερειακό και πολιτικό επίπεδο και σε κέντρα λήψης αποφάσεων, μέσω της ενδυνάμωσης, της συνεργασίας και της εμπιστοσύνης (European, 2020).

- Εθνική Στρατηγική και Σχέδιο Δράσης για την κοινωνική ένταξη των Ρομά 2021-2030. Κινείται στην ίδια κατεύθυνση με το Ευρωπαϊκό Σχέδιο Δράσης, σε τέσσερις άξονες:
  - α) την καταπολέμηση της φτώχειας και της κοινωνικής περιθωριοποίησης
  - β) την ισότιμη πρόσβαση σε κρατικές δομές και κοινωνικά αγαθά
  - γ) την καταπολέμηση των προκαταλήψεων και στερεοτύπων
  - δ) την εκπροσώπηση των Ρομά στα κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά δρώμενα της χώρας (<https://ypergasias.gov.gr/>, 2021).
- PATTERN. Ευρωπαϊκό πρόγραμμα με στόχο την ενδυνάμωση των γυναικών Ρομά στην Ε.Ε, ώστε να αναγνωρίζουν την ενδοοικογενειακή βία, να ενημερωθούν για το υποστηρικτικό νομικό και κοινωνικό πλαίσιο που δύναται να τους παρασχεθεί σε περίπτωση που πέσουν θύματα. Η πρωτοβουλία αυτή παρουσιάστηκε σε συνέδριο τον Ιούλιο 2022 στην Αθήνα, που οργάνωσε το Κέντρο Κοινωνικής Δράσης και Καινοτομίας (ΚΚΟΠ) κατά τη διάρκεια του οποίου παρουσιάστηκε το Πρωτόκολλο Διαχείρισης Ενδοοικογενειακής Βίας για Γυναίκες Ρομά. Αυτό αναφέρεται αρχικά στο πώς οι ίδιες οι γυναίκες θα αναγνωρίζουν τα σημάδια της ενδοοικογενειακής βίας, αλλά και οι επαγγελματίες με τους οποίους θα έρθουν σε επαφή προκειμένου να τύχουν υποστήριξης. Αξιοποιούνται σε αυτή την κατεύθυνση οι διαπολιτισμικοί μεσολαβητές οι οποίοι εκπαιδεύονται σχετικά και εξοικειώνονται με την γνώση γύρω από τέτοιου είδους περιστατικά, ώστε να τις βοηθήσουν να τα αναφέρουν και να μην αποσιωπούν τέτοιες συμπεριφορές. Ακόμη, καλλιεργείται η ευαισθητοποίηση στις κοινότητες Ρομά ως προς την δημιουργία υγιών και λειτουργικών σχέσεων μεταξύ των δύο φύλων (Χρονοπούλου, 2022).
- Active citizen fund για την Ελλάδα. Στο πλαίσιο αυτού του προγράμματος που είναι μέρος του χρηματοδοτικού μηχανισμού του Ευρωπαϊκού Οικονομικού Χώρου (ΕΟΧ) πραγματοποιείται δράση του έργου «Ενδυνάμωση των Γυναικών Ρομά σε θέματα υγείας, πρόληψης και ανθρωπίνων δικαιωμάτων: μια νέα μεθοδολογική προσέγγιση» από 1-1-2022 έως 30-4-2024. Έγινε έρευνα στο πεδίο

προκειμένου να γίνουν αντιληπτές οι ανάγκες και οι ιδιαιτερότητες της ζωής των γυναικών Ρομά ως προς την πρόληψη και την κατάσταση υγείας τους σωματική και ψυχική, την ενδοοικογενειακή βία, τα ανθρώπινα δικαιώματα και την κοινωνική περιθωριοποίηση. (Active Citizen Fund για την Ελλάδα, 2014).

- Πρόγραμμα REACH Περιφερειακό Παρατηρητήριο Κοινωνικής Ένταξης Περιφέρειας Θεσσαλίας. Στόχος του προγράμματος η ενδυνάμωση των γυναικών Ρομά και η καταπολέμηση διακρίσεων στην πρόσβαση στην υγεία, χρηματοδοτούμενο από το Πρόγραμμα Δικαιωμάτων, Ισότητας και Ιθαγένειας της Ευρωπαϊκής Ένωσης (2014-2020).
- Πολιτιστικός Μορφωτικός Σύλλογος Γυναικών Ρομά Δροσερού Ξάνθης «Η ΕΛΠΙΔΑ». Θα ήταν παράλειψη να μην γίνει αναφορά στο έργο και την δράση που γίνονται με πρωτοβουλία των ίδιων των γυναικών Ρομά στην κατεύθυνση διεκδίκησης ισοτιμίας, δικαιωμάτων και εκπαίδευσης. Εντυπωσιακή είναι η δραστηριότητα του συλλόγου «Η ΕΛΠΙΔΑ» που συστήθηκε από γυναίκες Ρομά στο Δροσερό Ξάνθης. Συνεργάζεται με πολλούς ευρωπαϊκούς φορείς και η προσφορά του δεν εξαντλείται στον πολιτισμό αλλά και στην ίδια την γνώση. Έχει ένα εξαιρετικά μεγάλο και ποικίλο έργο στο ενεργητικό της όσον αφορά την βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης, την εκπαίδευση των παιδιών και των γυναικών, την διασφάλιση δικαιωμάτων, την γλωσσική παράδοση και την διάσωσή της <https://drosero.eu/>.
- Το σχέδιο δράσης του Υπουργείου παιδείας για το 2023. Στο εθνικό σχέδιο δράσης για την παιδεία 2023 αναφέρονται υποστηρικτικές παρεμβάσεις στις κοινότητες των Ρομά με στόχο τη μείωση της σχολικής διαρροής από παιδιά και εφήβους και την ενίσχυση της πρόσβασης στην εκπαίδευση (<https://www.government.gov.gr/>, 2022).

Συμπεράσματα

Ο αγώνας για την πλήρη ισοτιμία των γυναικών είναι εν εξελίξει, ακόμη και στις αποκαλούμενες ανεπτυγμένες κοινωνίες. Αυτό διότι, ενώ έχουν θεσμοθετηθεί πολλές μεταρρυθμίσεις που αναβαθμίζουν την θέση των γυναικών στην κοινωνία και νομικά χαίρουν των ίδιων δικαιωμάτων και προνομίων, στην καθημερινότητα η αλλαγή νοοτροπίας συχνά διαψεύδεται. Επιβάλλεται ακόμη αρκετή ενδοσκόπηση και αυτοκριτική για να εξαλειφθούν οι εναντίον των γυναικών προκαταλήψεις, οι οποίες πολλές φορές εκφράζονται ακόμη και ασυνείδητα. Σε κάθε επίπεδο ανθρώπινης δραστηριότητας

μπορούμε να τις εντοπίσουμε, από το σπίτι μέχρι το επάγγελμα και την κοινωνική ζωή. Μέγιστη απόδειξη για τη δύναμη των στερεοτύπων και της κτητικότητας με την οποία αντιμετωπίζονται οι γυναίκες είναι τα εγκλήματα που γίνονται σε βάρος τους, η κακοποίηση που υφίστανται και η αδυναμία τους να τα καταγγείλουν. Όταν όλα αυτά δεν έχουν λυθεί πρακτικά από την κοινωνία μας, η οποία σε άλλα επίπεδα έχει κατορθώσει αξιοσημείωτα δείγματα πολιτισμού, τότε γίνεται αντιληπτό το μέγεθος της αντίφασης που βιώνουμε.

Στο περιθώριο αυτής της κοινωνίας ζει και η γυναίκα Ρομά, η οποία έχει πολλαπλάσια εμπόδια να προσπελάσει. Διότι για αυτήν, οτιδήποτε από όσα οι υπόλοιπες μη Ρομά γυναίκες θεωρούν δεδομένο ή κεκτημένο, για εκείνη είναι άγνωστο ή απρόσιτο. Τα επίπεδα στα οποία πρέπει να αγωνιστεί είναι πολλαπλά και δύσκολα, για αυτό η πολιτεία με τους θεσμούς της έχουν υποχρέωση να την στηρίξουν σε μια διαδικασία επίπονη και χρονοβόρα, αν συλλογιστούμε πόσα χρόνια και προσπάθειες κατέβαλε η ελληνική κοινωνία για να μπορέσει να εξισώσει τα δύο φύλα και να διασφαλίσει νομικά τα δικαιώματα των γυναικών. Το δικαίωμα τελικά στην εκπαίδευση καθίσταται για τις γυναίκες Ρομά μια πολυτέλεια, εφόσον στερείται άλλων διευκολύνσεων ουσιωδέστατων για την επιβίωση και διαβίωσή της.

Για να καταστεί δυνατή η αλλαγή νοοτροπίας σχετικά με την αξία της εκπαίδευσης, πρέπει πρώτα να δημιουργηθεί το πλαίσιο που θα το επιτρέψει. Συγκεκριμένα:

- Η γυναίκα Ρομά πρέπει αρχικά να υποστηριχθεί στην καθημερινότητά της. Σε αυτή την κατεύθυνση επιβάλλεται να ενημερωθεί για τις δομές και τις υπηρεσίες στις οποίες μπορεί να απευθύνεται, για θέματα σχετικά με την κοινωνική πρόνοια, την πρόσβαση στην δικαιοσύνη, τις ευκαιρίες εργασίας.
- Σε αυτό μπορεί να αξιοποιηθεί-όπως ήδη γίνεται-ο θεσμός του διαπολιτισμικού διαμεσολαβητή και να ενισχυθεί.
- Επιβάλλεται να υποστηριχθεί η μητρότητα, προκειμένου οι γυναίκες να μην εγκλωβίζονται στο σπίτι και να εξαρτώνται οικονομικά, αλλά και τα παιδιά τους να κοινωνικοποιούνται και να συμμετέχουν σε προσχολικές δομές προς αποφυγή της σχολικής διαρροής.
- Η πολιτεία οφείλει να παρακολουθεί συστηματικά την σχολική διαρροή στις κοινότητες των Ρομά και τους πρόωπους γάμους. Να καταγράφει τις ανάγκες ώστε να μπορεί να παράσχει ένα υποστηρικτικό πλαίσιο.

- Κρίνεται απαραίτητη η ενδυνάμωση και η παρακολούθηση της ψυχικής υγείας των γυναικών που επιβαρύνεται από την απότομη διακοπή της εφηβείας τους και την πρόωρη μητρότητα.
- Ένας θεσμός που θα μπορούσε να λειτουργήσει με την βοήθεια των διαμεσολαβητών είναι εκείνος των σχολών γονέων. Θα βοηθούσε στον οικογενειακό προγραμματισμό, αλλά και στις σχέσεις μεταξύ του ζεύγους και των γονέων με το παιδί.
- Εξαιρετικά απαραίτητη είναι η ενημέρωση και η εκπαίδευση σχετικά με θέματα υγείας, πρόληψης και αντισύλληψης.
- Προκειμένου να συμμετέχουν οι γυναίκες του θεσμού της εκπαίδευσης πρέπει να τους δοθούν και τα αντίστοιχα κίνητρα. Αυτό σημαίνει ότι θα έχουν τις ίδιες ευκαιρίες για επαγγελματική αποκατάσταση και δεν θα βιώνουν διακρίσεις εντός των σχολείων και γενικά των εκπαιδευτικών χώρων. Σχετικά με αυτό θα μπορούσε η πολιτεία μέσω του Οργανισμού Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού (ΟΑΕΔ) να αντλήσει εργαζόμενες που έχουν περατώσει τουλάχιστον την υποχρεωτική βαθμίδα εκπαίδευσης.

Επίλογος

Δεν είναι εύκολη η διαδικασία αλλαγής αντιλήψεων μιας ομάδας που για αιώνες προσπαθεί να διαφυλάξει την παράδοσή της και να διαιωνίσει την ύπαρξή της. Οι αιώνες που έζησαν αλλά και πολλοί συνεχίζουν να ζουν περιφερόμενοι χωρίς μόνιμο τόπο διαμονής, τους έκανε να αναπτύξουν πολύ ισχυρούς συνεκτικούς δεσμούς και να ακολουθούν αυστηρά τα ήθη υπό τον φόβο της πολιτισμικής αφομοίωσης και της αλλοίωσης. Όταν ένας λαός νιώθει ότι βρίσκεται υπό συνεχή απειλή αφανισμού, τότε αγκιστρώνεται από αυτά τα χαρακτηριστικά που θεωρεί εντελώς δικά του και μοναδικά. Το βιώσαμε αυτό ως ελληνική κοινωνία όταν κι εμείς βρεθήκαμε σε κίνδυνο. Όμως τα πολλά χρόνια ευημερίας μας επέτρεψαν να ανοιχθούμε και να είμαστε δεκτικοί και σε άλλα ήθη, ακολουθήσαμε τις εξελίξεις της εποχής και προσαρμοστήκαμε. Δεν ζουν όμως και οι Ρομά σε μια τέτοια ευημερία και αυτό τους καθιστά επιφυλακτικούς απέναντι στο αλλότριο. Το ζητούμενο δεν είναι η πολιτισμική τους αφομοίωση από εμάς αλλά η συμπόρευσή τους με δεδομένα της εποχής ώστε να μπορέσουν να οικοδομήσουν μια καλύτερη ζωή. Πρέπει πρώτα εμείς να αλλάξουμε τον τρόπο που τους βλέπουμε ώστε να δουν και αυτοί διαφορετικά τον εαυτό τους με όλες του τις προοπτικές. Μπορούμε να

δώσουμε και να πάρουμε όπως με κάθε διαφορετικό πολιτισμό, ώστε διατηρώντας μια ποικιλομορφία κουλτούρων να συνεργαστούμε για το καλό ενός τόπου τον οποίο μοιραζόμαστε. Αυτή είναι μια δύσκολη ισορροπία που πρέπει όμως να πετύχει, διότι έχουμε δίπλα μας μια αξιόλογη πληθυσμιακά ομάδα που ζει στο περιθώριο, η οποία θα μπορούσε να συνεισφέρει σε όλα τα πεδία ανθρώπινης δραστηριότητας και αντίστοιχα να αναβαθμίσει το επίπεδο διαβίωσής της.

Αναφορές

- Active Citizen Fund για την Ελλάδα. (2014). Ανάκτηση από: www.activecitizensfund.gr
- Ali, R. O. (2006). Marriage among the gypsies of Turkey. *The Social Science Journal*, 43(3), 461-470.
- Corradi, L. (2018). *Gypsy feminism: Intersectional politics, alliances, gender, and queer activism*. London: Routledge Focus.
- Daskalaki, I. (2007). The 'schooling paradox' and the negotiation of distinctiveness among the gypsies of a settlement in Athens. *Ariadne*, 13, 193-222.
- Daskalaki, I. (2011). The role of marriage in the socio-economic life of Gypsy community. *Totem: The University of Western Ontario Journal of Anthropology*, 11(1), 13-27.
- Council of Europe. (2010). Commissioner for human rights. Ανάκτηση από: <https://www.refworld.org/publisher,COECHR,,HRV0.html>
- European Commission. (2020, October 7). EU Roma strategic framework for equality, inclusion, and participation for 2020-2030. Ανάκτηση από: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_1813
- Fonseca, I. (1995). *Bury me standing: The gypsies and their journey*. New York, NY: Vintage Departure.
- Fraser, A. (1992). *The gypsies*. Oxford, England: Blackwell.
- Marino, J. L., et al. (2016, Οκτώβριος). Ανάκτηση από: PubMed: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/27695719/>
- Khatun, M., & Ali, M. (2017). Do children born to teenage parents have lower intelligence? A prospective birth cohort study. *PLoS ONE*, 12(1), e0167395. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0167395>
- Moreira, T. P. (2022). Living on a double-edged sword: Intergenerational perspectives of women from Gypsy groups about the influence of education on cultural identity. *International Journal of Educational Research*, 111, 102065.
- United States Holocaust Memorial Museum. (n.d.). Ανάκτηση από: <https://encyclopedia.ushmm.org/el>

- Pusca, A. (2014). The Gypsy woman: Between imaginary figure and reality. Ανάκτηση από: Research Gate:
https://www.researchgate.net/publication/283214487_The_Gypsy_Woman_between_imaginary_figure_and_reality
- Strataki, I., & Petrogiannis, K. (2020). Greek Roma mothers' relationship with education: Aspiration and expectations regarding the educational future of their children. *Contemporary Social Science*, 15(4), 480-493.
- Vossler, A., & Havens, C. (2017). *Mad or bad? A critical approach to counselling and forensic psychology*. London, England: SAGE.
- Yamamoto, Y., & Holloway, S. D. (2010). Parental expectations and children's academic performance in sociocultural context. *Educational Psychology Review*, 22, 189-214.
- Zachos, D. (2012). Institutional racism? Roma children, local community, and school practices. *Journal for Critical Education Policy Studies*, 10(1), 1-10.
- Αριστοτέλης. (n.d.). Η πύλη για την ελληνική γλώσσα. Ανάκτηση από: <https://www.greek-language.gr/greekLang/index.html>: https://www.greek-language.gr/greekLang/ancient_greek/tools/corpora/anthology/content.html?m=1&t=41
- Έκθεση σχετικά με την κατάσταση των γυναικών Ρομά στην Ευρωπαϊκή Ένωση. (2006). Ανάκτηση από: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-6-2006-0148_EL.html
- Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. (2023). 2023/2840(RSP). Ανάκτηση από: European Parliament: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/B-9-2023-0394_EL.html
- Μαρσέλος, Ε. (2011). *Εκπαιδευτικό Γλωσσάρι Ελληνο-Ρομανή*. Ιωάννινα. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Μουρελάτου, Α. (2020, Σεπτέμβριος). Κοινωνικός αποκλεισμός γυναικών Ρομά στην Ελλάδα - Μια φεμινιστική προσέγγιση. Διαθέσιμο από: <https://amitos.library.uop.gr/xmlui/handle>
- Μουσένα, Ε., & Γαλάνη, Α. (2022). Διαπολιτισμική επικοινωνία και συμπερίληψη παιδιών Ρομά στην εκπαίδευση: Απόψεις γονέων. *Έρευνα στην Εκπαίδευση*, 11(1), σσ. 241-263.
- Νόβα-Καλτσούνη, Χ. (2004). Η τσιγγάνικη οικογένεια στην ελληνική κοινωνία. *Έρευνα στην Εκπαίδευση*, 2(1), 2-32. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Ντούσας, Δ. (2020). *Η πολιτική οικονομία του παγκόσμιου αντι-τσιγγάνικου apartheid*. Αθήνα: Εκδόσεις ΚΨΜ.
- Πλουμίδα, Ε. (2016). Σχολική αποτυχία και σχολική εγκατάλειψη από τους Ρομά: Διερευνώντας τις στάσεις του πληθυσμού των Ρομά αναφορικά με την εκπαίδευση. Διαθέσιμο από: αποθετήριο Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Πρακτικά του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης (σσ. 3-9). Ηράκλειο: Πανεπιστήμιο Κρήτης.

ΥΠΕΚΥΠ. (2021). Εθνική Στρατηγική και Σχέδιο Δράσης για την Κοινωνική Ένταξη Ρομά 2021-2030. Ανάκτηση από: <https://ypergasias.gov.gr/parousiasi-tis-ethnikis-stratigiki-gia-tin-koinoniki-entaxi-ton-roma-2021-2030-sti-synedriasi-tou-ds-tis-kede/>

ΥΠΕΠΘ. (2022). Ετήσιο Σχέδιο Δράσης 2023. Ανάκτηση από: https://www.government.gov.gr/wp-content/uploads/2022/12/ΕΠΙΤΕΛΙΚΗ_ΣΥΝΟΨΗ_ΕΣΔ_2023_ΥΠΑΙΘ.pdf

Χρονοπούλου, Ε. (2022, Ιούλιος). Πρωτόκολλο διαχείρισης ενδοοικογενειακής βίας για γυναίκες Ρομά. Ανάκτηση από: https://www.projectpattern.eu/wp-content/uploads/2022/04/D4.1_Training-program-guide_Greece-1.pdf